

УДК 351.824.11

М. В. Гончаренко,

к. держ. упр., доц.,

доцент кафедри економічної теорії та фінансів ХарPI НАДУ,

м. Харків

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОПТОВОГО РИНКУ ЕЛЕКТРИЧНОЇ ЕНЕРГІЇ: СВІТОВІ МОДЕЛІ ТА ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ

Проаналізовано стан та ключові проблеми розвитку оптового ринку електроенергії в Україні. Розглянуто переваги та недоліки існуючих моделей оптового ринку електроенергії.

Ключові слова: оптовий ринок електричної енергії, державне регулювання, модель «єдиного покупця», модель спотового ринку, модель двосторонніх договорів з балансуючим ринком.

Постановка проблеми. Одним із стратегічних завдань розвитку національної економіки України та зміцнення основ її економічного зростання є проведення глибоких якісних перетворень в енергетичному секторі економіки та впровадження в життя ефективної енергетичної політики за допомогою відповідних інструментів.

На шляху цих перетворень одним із невідкладних завдань енергетичної політики держави є вирішення проблем вдосконалення енергетичних ринків України та запровадження ефективних механізмів їхнього державного регулювання відповідно до світової практики. Недосконале державне регулювання в енергетичній сфері зумовило те, що й досі внутрішні ринки енергоресурсів України не є конкурентними, оскільки на жодному з них не забезпечується вільний вибір контрагентів, а дія ринкових механізмів ціноутворення практично нівелюється частим централізовано-адміністративним втручанням.

При цьому вдосконалення енергетичних ринків необхідно розглядати як з позиції економічної ефективності, так і з позиції забезпечення енергетичної безпеки, а також з урахуванням їхнього реального стану, специфіки функціонування та світових тенденцій розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями реформування

енергетичної галузі займалися такі вчені як С. Бедін, З Буцьо, Д. Дрожжин, В. Кальченко, Б. Слупський, О. Суходоля, Я. Шпак та ін. Разом із тим аналіз оптового ринку електроенергії у якості об'єкта державного регулювання, а також напрямків його реформування потребує подальших досліджень.

Метою дослідження є визначення сучасного стану оптового ринку електроенергії в Україні шляхом аналізу його кількісних та якісних характеристик, аналіз світових моделей організації енергоринку та обґрунтування напрямків його реформування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Основою електроенергетики країни є Об'єднана енергетична система (ОЕС) України, яка здійснює централізоване електрозабезпечення внутрішніх споживачів, взаємодіє з енергосистемами суміжних держав, забезпечує експорт, імпорт і транзит електроенергії. Вона об'єднує енергогенеруючі потужності та розподільчі мережі регіонів України, які сполучені між собою системними лініями електропередачі.

Загальна встановлена потужність електричних станцій України на кінець 2014 р. склала 55,1 ГВт, з яких 62,2 % припадає на теплові електростанції (ТЕС, ТЕЦ, блок-станції), 25,1 % – на атомні електростанції (АЕС), 10,6 % – на гідроелектростанції (ГЕС) та гідроакумуючі електростанції (ГАЕС), 2,1 % – на електростанції, що працюють на альтернативних джерелах енергії (ВЕС, СЕС, енергія біомаси) [6].

У 2014 р. обсяг виробництва електричної енергії електростанціями, що входять до ОЕС України, в цілому склав 182414,2 млн кВт·год, що на 11150,2 млн кВт·год, або на 5,8 %, менше ніж за 12 місяців 2013 р. При цьому, тепловими електростанціями та теплоелектроцентралями (ТЕС та ТЕЦ) вироблено 75371,1 млн кВт·год, що на 11120,2 млн кВт·год, або на 12,9%, менше ніж за січень – листопад 2013 р. Атомними електростанціями вироблено 88389,3 млн кВт·год, що у порівнянні з відповідним періодом 2013 р. більше на 5180,3 млн кВт·год, або на 6,2 %. Гідроелектростанціями та гідроакумуючими електростанціями за 12 місяців 2014 р. вироблено 9092,6 млн кВт·год, що на 5123,4 млн кВт·год, або на 36,0 %, менше ніж за

відповідний період 2013 р. [6].

Оперативно-технологічне управління ОЕС, управління режимами енергосистеми, а також забезпечення надійності й умов паралельної роботи з енергосистемами інших країн здійснюється централізованим державним підприємством ДП НЕК «Укренерго».

В Україні впродовж майже 20 років функціонує Оптовий ринок електричної енергії (ОРЕ), який є впорядкованою системою здійснення операцій купівлі-продажу електричної енергії. Відповідно до положень Закону України «Про електроенергетику» ОРЕ діє на підставі Договору між членами Оптового ринку електричної енергії України (ДЧОРЕ) [3].

Значна частина учасників ОРЕ є суб'єктами природних монополій або займає домінуюче становище на ньому. Поряд із цим у сфері виробництва (виробники, які здійснюють продаж електричної енергії в ОРЕ за ціновими заявками) та постачання електричної енергії (наявність поряд з енергопостачальними компаніями-монополістами на закріпленій території незалежних постачальників електроенергії) певні учасники ринку працюють на конкурентних засадах.

Основними задачами функціонування ОРЕ є:

- забезпечення потреб споживачів України в електричній енергії за мінімально можливою ціною на принципах конкуренції між енергогенеруючими компаніями і між постачальниками;
- забезпечення фінансової стабільності й прибутковості галузі;
- створення конкурентоздатної української енергетики, і як наслідок – умов для залучення потенційних інвесторів.

Як стверджує С. Бедін, на сьогодні ОРЕ характеризується як найбільш організовано розвинений порівняно з іншими енергетичними ринками України [1, с. 137]. За роки функціонування діючої моделі оптового ринку електричної енергії запроваджено основи ринкових відносин в електроенергетиці та досягнуто позитивних зрушень, зокрема:

- напрацьована та діє нормативно-правова база, що є основою

подальшого розвитку;

- сформовано основи конкурентних відносин у галузі;
- збережено єдину енергосистему України та створено умови функціонування збалансованого ринку виробництва та постачання електроенергії;
- уведено прозору систему купівлі-продажу електричної енергії та формування цін і платежів, що дозволяє здійснювати ефективний контроль за діяльністю оптового ринку [1].

Водночас існує необхідність переходу до ефективнішої та орієнтованої на потреби споживачів моделі ринку електроенергії.

Серед варіантів моделей оптових ринків електричної енергії для сектора з вертикально розмежованою структурою виділяються:

- 1) модель єдиного покупця;
- 2) лібералізована модель єдиного покупця;
- 3) модель повномасштабного (обов'язкового) спотового ринку;
- 4) модель двосторонніх договорів з балансуєчим ринком [10].

Оптовий ринок в Україні почав функціонувати в 1996 р. за схемою ринку «єдиного покупця». За цією моделлю одна спеціально створена компанія заповує всю вироблену в країні електричну енергію та одночасно є єдиним оптовим продавцем електричної енергії розподільчим компаніям та великим споживачам. Модель єдиного покупця сприяє підтриманню єдиної оптової ринкової ціни, передбачає механізми захисту від ринкових ризиків, а також більш прості умови та механізми взаємовідносин членів ринку за наявності великої кількості продавців та покупців електричної енергії. На практиці ця модель функціонує неефективно, оскільки єдиним покупцем, як правило, є державне підприємство, якому бракує необхідної економічної незалежності та яке може бути примушене укласти не вигідні договори про закупівлю електричної енергії за завищеними цінами. Крім того, влада може втручатись у розподіл коштів державного підприємства, використовуючи для цього політичні або комерційні важелі впливу.

Неефективність даної моделі було підтверджено практикою. Наприклад, у Польщі модель єдиного покупця діяла лише до липня 2000 р. Протягом 1993–1998 рр. було введено довгострокові договори купівлі електричної енергії, які уклалися між Польською мережевою компанією (далі – ПМК) та виробниками. Довгострокові договори мали вплив на розвиток конкуренції, при цьому викривлялась ринкова ціна. Це було визнано урядом у документі з енергетичної політики, виданим у 2001 р. У зв'язку з цим, регулятором була розроблена програма перегляду цих договорів. За цією програмою дочірня компанія ПМК звільнялась від обов'язку закуповувати та продавати електричну енергію. Передбачалось, що електрична енергія буде продаватися на відкритому ринку через двосторонні договори, біржу та балансуєчий ринок [2].

Лібералізована модель єдиного покупця вирішує недоліки моделі єдиного покупця у спосіб значного зменшення ринкової частки єдиного покупця. Останнє реалізується через надання дозволу певним споживачам (зазвичай дуже великим промисловим споживачам), а іноді і постачальникам, укласти прямі двосторонні договори на поставку електричної енергії з виробниками за цінами, що вільно обговорюються.

Ринкова реформа в електроенергетиці, що розпочалася в Іспанії в 1994 р., є прикладом моделі лібералізованого ринку з єдиним покупцем. Ринок був розподілений на дві частини – так званий незалежний ринок та організований ринок. Організований сектор ринку передбачає подання цінових заявок на день вперед. Ціна на організованому ринку встановлюється за ціною заявкою останнього блоку, що був включений в операційний графік. До неї додається плата за передачу та системні послуги. На іспанському ринку також застосовують плату за потужність.

Після декількох років розвитку ринку по лібералізованій моделі єдиного покупця в його організації спостерігаються такі недоліки:

- процедури визнання споживачів правомочними для вступу до незалежного сектору ринку не були прозорими;
- процедури забезпечення доступу виробників до незалежного сектору

ринку та переходу від незалежного до інтегрованого ринків не були чітко визначені;

– розподіл навантаження за двосторонніми контрактами та цінові заявки на інтегрованому секторі ринку не були оптимальними.

Модель повномасштабного (обов'язкового) спотового ринку встановлює обов'язковий пул, через який всі великі виробники повинні продавати свою електричну енергію, і всі постачальники повинні купувати свою електричну енергію. Такий пул засновано на багатосторонній угоді. Ця угода є контрактом на пропорційну купівлю і продаж електричної енергії через пул, в якому визначаються всі необхідні умови для такої торгівлі. В моделі повномасштабного спотового ринку ціни і графік диспетчеризації визначаються за результатами регулярних аукціонів - найчастіше один раз на день для дня вперед, але іноді (як в Аргентині) тільки раз кожні три місяці.

Останнім часом найбільш широко у світі застосовується модель двосторонніх договорів та балансуючого ринку. Учасники ринку вільні вибирати між комбінацією довго-, середньо- та короткострокових договорів і купівлею електричної енергії на балансуючому ринку. Ця модель є більш складною ніж інші моделі й тому для її запровадження необхідне сучасне технічне обладнання. Складність цієї моделі полягає у тому, що через можливість учасників ринку укладати контракти безпосередньо між собою обсяги, зазначені у контрактах, мають бути узгоджені з роботою системи у реальному часі. Тому для учасників ринку встановлюються детально розроблені та обов'язкові правила, за якими вони надають повідомлення про обсяги електричної енергії, зазначені у контрактах, Оператору системи. Особливо важливим є те, що на балансуючому ринку для учасників створюються цінові стимули для наближення обсягів електричної енергії за контрактами купівлі-продажу до фактичних. На відміну від спотового ринку, на якому у кожному розрахункову періоді встановлюється єдина ціна, на балансуючому ринку встановлюються дві різні ціни залежно від того купується чи продається електрична енергія.

Директива 96/92/ЕС Європейського парламенту та Ради Європи стосовно спільних правил для внутрішнього ринку електричної енергії вимагає, щоб країни ЄС поступово відкрили свої ринки електричної енергії для конкуренції у роздрібному ринку. Крім того, Директива вимагає значного розмежування видів діяльності в електроенергетичному секторі та відкритого і недискримінаційного доступу до ринку та до електричних мереж. На початку лібералізації більшість країн ЄС мали вертикально інтегровану структуру електроенергетичного сектора. Виконання Директиви ЄС цими країнами забезпечується шляхом посилення розмежування видів діяльності у секторі та через дозвіл на впровадження двосторонніх контрактів.

Зростання обсягів торгівлі за двосторонніми контрактами вимагає розвитку та впровадження послуг з балансування дуже високого рівня з метою збалансування попиту та виробництва в умовах неминучих відхилень фізичного виробітку та споживання від обсягів, задекларованих у контрактах. У найбільш розвинених ринках електричної енергії такі послуги надаються та купуються через балансуєчі ринки. Іншою очевидною тенденцією розвитку енергетичних ринків є утворення бірж електричної енергії. Двосторонні договори укладаються між сторонами у процесі безпосередніх прямих переговорів, а електроенергетичні біржі є інструментом, за допомогою якого стандартизовані договори на виробництво та постачання електричної енергії можуть продаватися просто, швидко та безпосередньо перед самим моментом поставки. Біржі електричної енергії зараз функціонують практично в усіх країнах ЄС.

Досвід реформ електроенергетичного сектору країн Центрально-Східної та Південної Європи свідчить, що більшість з них (Чехія, Угорщина, Польща, Румунія й ін.) йшли шляхом дезінтеграції електроенергетичних холдингів і поетапної та досить тривалої приватизації генеруючих і дистрибуційних компаній. Як показав досвід цих та інших країн, у ході приватизації енергетичних компаній значною проблемою була нагромаджена дебіторсько-кредиторська заборгованість, яка істотно погіршувала інвестиційну привабливість об'єктів. Для розв'язання цієї проблеми країнами Європи,

зокрема, застосовувалися такі інструменти, як створення палат боргових розрахунків (Естонський національний борговий фонд) та банків для реструктуризації кредитів (Словенське агентство з відновлення банків). Литва пішла шляхом трансформації заборгованості одних компаній в акціонерний капітал інших, Румунія – шляхом списання боргів, а Польща та Чехія реалізували певні програми з розпорядження безнадійними боргами [9].

Певні кроки у напрямку реформування оптового ринку електроенергії в Україні були зроблені 1 січня 2014 року, коли набрав чинності Закон України «Про засади функціонування ринку електричної енергії України» [4], згідно з яким з 1 липня 2017 р. має розпочати функціонування повномасштабний ринок електричної енергії за моделлю двосторонніх договорів та балансування. На виконання вимог Закону у I кварталі 2014 р. в інституції ДП «Енергоринок» були утворені нові структурні підрозділи – Оператора Ринку та Гарантованого покупця.

Однак, розвиток конкурентного середовища на українському ринку електроенергії та перехід до нової моделі функціонування гальмують проблеми системного характеру, серед яких:

- надмірна фізична та моральна зношеність потужностей і об'єктів енергетичної інфраструктури, відповідна потреба в їхній технічній і технологічній модернізації за сучасними критеріями (виробничої продуктивності, енергозатратності й екологічної безпеки) та відсутність необхідних для цього коштів;

- відсутність конкуренції на ринках первинних енергоносіїв (природного газу та вугілля);

- нереалізованість експортного потенціалу електроенергетики, (зумовлена, в першу чергу, досить слабкою інтеграцією з об'єднаною енергосистемою Євросоюзу);

- наявність дебіторсько-кредиторської заборгованості суб'єктів діяльності на енергоринку;

- перехресне субсидування одних категорій споживачів за рахунок

інших (відносно субсидування побутових споживачів);

- залежність державного регулюючого органу у сфері електроенергетики від впливу політичних чинників (при встановленні тарифів та розподілу коштів).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. При всій відмінності моделей галузі та шляхів її реформування, в Європі, США й інших регіонах світу здійснюються схожі кроки щодо лібералізації електроенергетики:

– розмежування природно монопольних (передача електроенергії, оперативно-диспетчерське управління) і потенційно конкурентних (генерація, збут) видів діяльності;

– демонополізація галузі з паралельним розвитком антимонопольного регулювання;

– введення для незалежних постачальників електроенергії недискримінаційного доступу до інфраструктури.

Отже, радикальні перетворення в електроенергетиці стали світовою тенденцією. Однак світовий досвід свідчить також про зниження останнім часом ефективності енергетичних реформ, що пов'язане з властивою вільним ринкам потенційною можливістю виникнення дисбалансу між корпоративними інтересами учасників ринків та національними інтересами енергетичної безпеки держав. Зниження ефективності функціонування характерно й для вітчизняного ринку електроенергії. Наслідками цього є низька інвестиційна привабливість ринку, наявність «нестатутних відносин» його учасників та використання коштів національних енергокомпаній в інтересах певних груп чи осіб. Саме розробка ефективних механізмів подолання цих неспроможностей може стати напрямком подальших досліджень у сфері державного регулювання оптового ринку електроенергії.

Список використаних джерел:

1. Бедін С. В. Оптовий ринок електричної енергії як об'єкт державного регулювання / С. В. Бедін // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць. –

Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2012. – № 2 (42). – С. 132–139.

2. Дрожжин Д. Ю. Використання зарубіжного досвіду у сфері реформування електроенергетики / Д. Ю. Дрожжин // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. – № 2 (29) : у 2 ч. – Ч. 2. – С. 108–116.

3. Закон України «Про електроенергетику» // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 1. – Ст. 1.

4. Закон України «Про засади функціонування ринку електричної енергії України» // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 22. – Ст. 781.

5. Оптовий ринок електричної енергії України: утворення, функціонування, розвиток / заг. ред. З. Ю. Буцьо. – К. : ЦОІ «Енергобізнес», 2012. – 111 с.

6. Про основні показники роботи паливно-енергетичного комплексу за січень-грудень 2014 р. // ЭНЕРГОСБЕРЕЖЕНИЕ • ЭНЕРГЕТИКА • ЭНЕРГОАУДИТ. – 2015. – № 2 (133). – С. 72–80.

7. Слупський Б. Основні моделі ринків електроенергетики та особливості їх державного регулювання: порівняльний аналіз [Електронний ресурс] / Б. Слупський // Національна академія державного управління при Президенті України. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gu/m/dums/2009_3/09sbvgra.pdf.

8. Суходоля О. М. Досвід реформування ринку електричної енергії в Україні / О. М. Суходоля // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 1 (30). – С. 59–68.

9. Шевцов А. Ринок електроенергії в Україні: проблеми вдосконалення / А. Шевцов, М. Земляний, В. Вербинський // Аналітичні матеріали. – Регіональний філіал НІСД у м. Дніпропетровську, 2006.

10. Шпак Я. Енергоринок України: проблеми та перспективи / Я. Шпак // Енергетична політика України. – 2001. – № 12. – С. 74–81.

Goncharenko M. V. State regulation of the wholesale electricity market: models of the world and domestic realities.

The state and the key problems of the wholesale electricity market in Ukraine are analyzed. The advantages and disadvantages of existing models of the wholesale electricity market are examined.

Key words: wholesale power market, government regulation, the model of «single buyer» model of the spot market, the model of bilateral contracts with balancing market/

Гончаренко М. В. Государственное регулирование оптового рынка электрической энергии: мировые модели и отечественные реалии.

Проанализировано состояние и ключевые проблемы развития оптового рынка электроэнергии в Украине. Рассмотрены преимущества и недостатки существующих моделей оптового рынка электроэнергии.

Ключевые слова: оптовый рынок электрической энергии, государственное регулирование, модель «единого покупателя», модель спотового рынка, модель двусторонних договоров с балансирующим рынком.

Надійшла до редколегії 30.12.2015 р.